

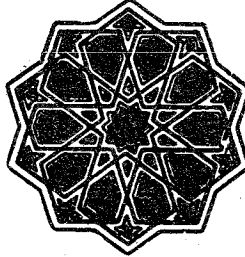
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

HOLLANDA YÜKSEK İSLAM OKULU

Prof. Dr. Beyza BİLGİN

15-16 Nisan 1996 tarihinde Hollanda'nın Amsterdam şehrinde, Hollanda Yüksek Okulu İlahiyat Akademisi'nde (Hogeschool Hollanda Theologische Academie) bir sempozyum düzenlendi. Sempozyumun ismi *Batı Avrupa'da İslam Eğitimi* idi. Sempozyuma bildirileri ile katılanlar Hollanda Yüksek Okulu İlahiyat Akademisi'nin bünyesinde iki yıldan beri faaliyet göstermekte olan Yüksek İslam Eğitimi Bölümü (HBO-İslam) öğretim üyeleri ile Türkiye'den ve Fas'tan davet edilmiş Din Eğitimi öğretim üyeleri idi. Yüksek İslam Okulu'nun açılış broşürlerinde şöyle açıklanıyordu: "Müslümanlar Avrupa içinde yaşadıkları toplumlarda giderek yerleşik hayata geçiyorlar. Bunun göstergelerinden bir tanesi de küçümsemeyecek bir hızla kendi kurum ve kuruluşlarını kurmalarıdır. İşte bunun bir örneğini daha Hollanda'daki müslümanlar eğitim alanında yeni bir kuruma kavuşarak gösteriyorlar. İslami ilk okullardan sonra şimdi de Yüksek Eğitim imkanı doğuyor."

Açılışın çokkültürlü hayatın gerekleri açısından açıklaması ise şöyleydi: "Hollanda'da şu anda 500 binden fazla Müslüman yaşamaktadır. Bu nüfusun yüzde altmışı 25 yaşın altındaki gençlerdir. Müslümanlar ve diğer gruplar Hollanda toplumunun birer parçasıdır. Genel hükümet politikası ve özellikle de eğitim, çok kültürlü toplum gerçeğine uymayı hedeflemektedir. HBO-İslam, Hollanda'daki müslümanlara İslam öğretimiyle ilgili yüksek seviyede imkanlar sağlamak için, müslümanların ve hıristiyanların ortak inisiyatifleri ile açılmıştır. Bir bakıma onlar buna mecburdular; çünkü müslümanlarla hıristiyanlar, kişi temel hak ve özgürlüklerinden olan inanç özgürlüğüne şekil vermek için eğitim ve öğretim yolu ile birbirleriyle yardımlaşmak durumunda idiler. İnanç özgürlüğü çok kültürlü, çoğulcu toplumun temel ilkelerindendir."

HBO-İslam'ın müfredatı henüz gelişme safhasında bulunuyordu. Ancak böyle bir okul Hollanda'da ilk olduğu için bazı zorlukları yok değildi. Mesela hangi islami dersler kaçar saat ve kaçınıcı sınıflarda verilecek? İdeal İslam din dersi öğretmeni bugünün şartlarında nasıl bir tip olacak? Öğrenciye hangi bilgiyi ne kadar vereceksiniz? Öğrencinin hangi yeteneklerinin geliştirilmesi gerekiyor? Dört yıllık eğitim süreci boyunca

öğrenciyi ne tür tutum ve yaklaşımlarla donatacağıız? Bunlar misafir öğretim üyelerine yönelttikleri sorulardan bazılarıydı. Eğitim dili Hollandaca olduğu için İslami dersleri verecek müslüman öğretim üyesi bulma sıkıntılarını da vardı.

Sempozyumun dinleyicilerini büyük çoğunlukla HBA-İslam'ın Türk, Faslı ve Surinamlı öğrencileri oluşturuyordu. İlahiyat Akademisinin diğer bölümlerinden Müslümanlık hakkında bilgi edinmek isteyenler de dinleyiciler arasındaydılar. Eylül 1995 de öğrenime başlayan müslüman öğrenciler hazırlık sınıfını geçmişler, birinci sınıfı okuyorlardı. Öğrenciler iki ana kategoride dersler almışlardı. Bunlardan biri her öğretmenin öğretmenlik mesleği gereği görmek zorunda olduğu Metodik, Didaktik, Pedagoji, Sosyoloji, Psikoloji, Konuşma Yeteneği gibi genel dersler; diğeri de doğrudan İslam ile ilgili olan Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Siyer, İslam Tarihi gibi derslerdi. Arapçanın da ders olarak okutulduğu okulda eğitim dili Hollandaca idi. Öğrencilerin meslek hayatında yeni yetenek ve donanımlar geliştirmelerini sağlamak için, eğitimde ağırlık prensip olarak genel mesleki yeteneklere veriliyordu. Öğretimin ilk yıllarında öğretmenlik meslek derslerinde olan ağırlık, sınıflar geçilip de öğrenciler öğretmenlik mesleğine ısındıkça din derslerine geçiyordu. Bu tutum bütün öğretmenlik branşları için böyleydi.

HBO-İslam'ın öğretmenlik branşı ile ilgili dersleri bütün bölümlerce ortak okunuyor, İslam branşı ise müslüman uzmanlarca veriliyordu. İlerki sınıflarda bazı derslerin, muhtelif İlahiyat fakültelerinde izlenmesi imkanı araştırılıyordu. Bu amaçla ve ayrıca bölümü zenginleştirmek, ilişkiler kurmak, eğitimde işbirliğine gitmek için müslüman ülkelerle görüşmelerde ve ziyaret teatilerinde bulunuyorlardı. Okul gezilerine katılan öğrenciler dünyanın belli başlı İslam merkezlerindeki İlahiyat fakültelerini ziyaret ediyor, tanıma imkanı buluyorlardı. Eğitim süresince uygulanan bir günlük ve çok günlü gezilere de çok önem veriliyordu. Gezilerin amacı, öğrencileri birbirleri ile kaynaştırmanın yanısıra, İslam ve diğer dinleri ve hayat tarzlarını sadece kitap ve dökümanlardan değil, onların yanısıra, insanlarla tanışıp olayları görmekle de öğrenmekti.

Bildiriler üzerine yapılan tartışmalarda ve ara oturumlarda vurgulanan husus şu oldu ki, bir ülkede yaşayan insanlar o ülkenin mutluluğu için eğitilmeli ve kabiliyetlerine göre görevler alarak çalışmalıydılar. Bunun için gerçekçi olmalı, politikalar üretmeli ve toplumsal düşünmeliydik. Fakat teolojik olarak da düşünmeliydik. Uzun vadeli de düşünmeliydik. Kutsal Kitaplarımız bize niçin uzak hedefler göstermişti? Dogmalar Allah katında çözülebilecektir. Bugünün insanına düşen bu uzak hedefi unutmadan iyiliklerde yarışmasına yardımcılaşarak çalışmaktır. Bunun için eğitilmeli ve eğitilmeliyiz. Yalnız Hıristiyanların veya beyaz kafahların iyiliği için çalışırsak, yalnız onların sağlıklı ve eğitilmiş olmasını istersek de diğerlerini ihmal edersek, tıpkı bugünlerde çok konuşulan

deli inek hastalığında olduğu gibi, kötülükler döner gelir, bizi de bulur. Yalnız Müslümanlar veya kara kafalılar için çalışmak da aynı şekilde sonuç verecektir. Tarafların pedagoğları birlikte çalışmalı ve çözüm yollarını önermelidirler.

Eğitim, Kültür ve Bilim işleri Devlet temsilcisi bayan Tineke Nete-lenbos, sempozyumun kapanış töreninde uzun bir konuşma yaptı. Bu konuşmada bayan Tineke sözlerine İslam öğretiminin önemli bir konu olduğunu vurgulamakla başladı. Hollanda'da hükümet din öğretiminin yapısına karışmıyordu, fakat onları finanse ediyordu. Kendisinin burada bulunuşu da devletin eğitimle ilgili siyasal sorumluluğundan ileri geliyordu. Bu Akademi kültürlerarası öğretim veren ilk ve tek yüksek okuldu. Hükümetin iki önemli politik girişimi vardı. Bunlardan birisi yerel yönetim seviyesinde eğitimi teşvik, diğeri özellikle büyük kentler politikasının bir parçası olarak kültürlerarası eğitimin gelişmesini ve şekillenmesini teşvik. Hollanda'nın çok hızlı bir şekilde değişen sosyal yapısı üzerinde çok düşünüyor, yazılıyor ve konuşuluyordu.

İnsanlar, kendi görüşlerine yabancı bir nüfusun gelişmesini dikkatle izliyorlardı. Yayınların çoğundan anlaşıyordu ki, gençler hayatın anlamı ve kimlik sorunları ile de ilgilenmekteydiler. Onların ilgilerine cevap vermekte, anne babaların ve toplumsal kurumların sorumluluk alanlarına girmeden, okulun da önemli bir rolü olduğunu vurguluyoruz. İslam eğitiminin, Müslüman gençlerin yetişmesinde önemli işlevi olabilir. İslam eğitimi bunun yanısıra müslüman olmayanların da İslam'a karşı daha saygılı olmalarını sağlayacaktır.

Konular Türkiyemizde de tartışılacak ve kültürlerarası bilgilenme şekil ve muhteva açısından geliştirilecektir şüphesiz. Hollanda toplumunu ve Hollanda'da yaşayan müslüman toplumu bu güzel-ortak girişimleri dolayısıyla tebrik ediyorum ve bildiri metinlerimi ekliyorum.

20. YÜZYILDA İSLAM PEDAGOJİSİ TARTIŞMALARI

Denilmiştir ki, geleneksel eğitimin etkisinde kalmış kimseler, bu etki oranında, çağdaş bilimlere karşı ilelebed sürecek bir soğukluk duyarlar. Bunun karşıtının doğru olması da mümkündür. Modern eğitimin etkisinde kalmış kimseler de, bu etki oranında, geleneksel bilimlere karşı soğukluk duyabilirler. Bu iki karşıt durumun arasında farklı bazı durumlar da meydana çıkabilir. Soğukluğun tersine dönmesi mümkündür. Geleneksel veya modern, tek yanlı öğrenim görenlerin, daha sonraki etkileşimde pek başarılı olamadıkları görülmektedir. Gerçek bir bütünleşme yolundaki çabalar büyük ölçüde başarısız kalabilmektedir. Türkiye'de böyle bir eğitim sisteminin yol açtığı ikilemin sancıları halen yaşanmaktadır ve maalesef bu sancılar sebebi ile bazı kıymetli insanlarımızı kaybetmekteyiz.

Mesela Türkiye'de bir müftü Turan Dursun olayı yaşanmıştır. Turan Dursun, tahsil çizgisini kitaplarında ayrıntılı olarak anlatmıştır. O, tamamen yerel ve özel medreseler yolu ile ve allame denilecek yoğunlukta bilgiler alarak yetişmişti. Kendisi günümüzün üniversite profesörleri ile bilgi yarışmasına girecek kadar sağlam dini bilgiye sahip olduğunu iddia ediyordu. Nitekim kendisini eleştirenleri bilimsel düellolara davet etmişti. Yine kendi anlattığına göre, ne zamanki dini bilimlerin dışında da okumaya başlamıştı, zihin dengesi bozulmaya başlamıştı. O görmüştü ki, en doğru, tek doğru ve orijinal kabul ederek öğrendiği bilgilerden bir bölümü insanların ortak mirasıdır. Bir bölümü ise, en doğru ve tek doğru olmanın ötesinde, doğru bile değildir. Bu iki kısım bilgiyi çıkardıktan sonra geriye kalanlar kendisini tatmin etmemiştir. Bu defa bir iç çatışma içine düşmüş, etkisinde kaldığı geleneksel bilimlere soğukluk duymaya başlamıştır.

Müslümanlar için Kur'an, peygamber Hz. Muhammed'e kelime kelime vahyedilmiş Allah kelimidir. Başka hiçbir dinin kitabı müminleri tarafından, Kur'an müslümanlar tarafından kabul edildiği şekilde kabul edilmemiştir. Kur'an ayrıca kendisinden önceki kutsal kitapları kabul ettiğini, onların da ilahi hakikati ihtiva ettiğini bildirmiştir. Çünkü yine Kur'an'ın bildirdiğine göre, insanlık bir bütündür ve Kur'an da insanların bütününe yöneltilmiş bir "hidayet rehberi"dir. Yalnız insanlık değil, var olan her şey birbiri ile bağımlı bir bütündür ve o yüce yaratıcının eseridir. İnsanın farkı, onun Yaratıcı tarafından *halife* yapılmış olmasıdır. İnsan hem kendisinin ve kendi soyunun yaratılış amacına uygun olarak korunup geliştirilmesinden, hem de emrine verilmiş bütün diğer yaratıkların korunup geliştirilmesinden sorumludur. Bu büyük bir sorumluluktur. Fakat insan bu sorumluluğu kabul etmiştir.

Kur'an'a göre, insanların hepsi sorumluluklarının bilincinde değildirler. Onlardan bazıları cahil ve zalim olmayı sürdürmektedirler. Bu durumun sebebi cahilliktir. *Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?* Bilenlerin bilmeyenlere öğretmesi gereklidir. Kur'an'ın ısrarla ileri sürdüğü bir uyarı şudur: *Ayetler bilenlere hitabetmektedir. Allah'ı en çok sevenler ve Allah'tan en çok korkanlar bilgi sahipleridir.* Bilmeyenler bilenlere sormalı ve öğrenmelidirler. Hz. Peygamber, kadın ve erkek herkesin bilgili olmasını şart koşmuştur. Peki bilenler kimlerdir, bilginin kaynağı nerededir, bilenler bilgilerini nereden elde etmektedirler? Pedagojideki tartışmaların temelinde bu soruya verilen cevaplar yatmaktadır.

Cevaplardan biri şöyledir: Allâh, bütün doğru bilgilerin çeşmesini, abdest almadan yaklaşıp dokunulmayan Kur'an-ı Kerim'i öğretmiştir. Bilgi, herkesin elde edebileceği bir şeymiş gibi basitçe kazanılmaz. İslam ve İslam'ın dünya görüşü hakkındaki bilginin yorumu ve açıklaması otorite ile gerçekleşir. Otorite Hz. Peygamber ile başlar ve bir otoriteler hiyerarşisi şeklinde devam eder. Allah hikmet ve bilgiyi peygamberlerine,

alimlere ve ariflere vermiştir. Onlar bunu, uyması gereken insanlara, fertlere ve topluma aktarırlar. Bu, ilahi düzenin gereğidir. İlahi düzen budur, bu düzene uymak edeptir.

Kur'an-ı Kerim, ayetlerin bilenlere hitabettiğini, onları en iyi anlayacak olanların bilenler olduğunu söylediği zaman acaba bu tür bir bilgiyi mi kasdetmişti? Fakat Hz. Peygamber kendisi de vahiyleri henüz öğreniyordu. Vahiyleri tebliğ ettiği insanlar hangi bilgilerin sahibi idiler ki, onlar ayetleri anlayacaklar ve onlara uyacaklardı? Bu türlü düşününce anlayabiliyoruz ki, ayetlerde kastedilen bilgi, varlıkların kendileri ve onların özellikleri hakkında edinilmiş bilgilerle edinilmiş bu bilgiler üzerinde düşünmekle elde edilecek *hikmettir*. Kur'an-ı Kerimde sorulmaktadır: Kur'an şöyle uyarıda bulunmuştur: "Onlar deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratıldı?" Arap insanının deveye bakmaması mümkün müdür, şüphesiz bakmaktadır. Burada bakmaktan kasıt, deve hakkında edinilmiş bütün bilgilerle birlikte devenin mahiyeti üzerinde düşünmeyi sağlayan bakıştır. kalp gözünün bakışıdır, düşüncenin bakışıdır.

Kur'an-ı Kerimde sorulmaktadır: "Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah'ın yaratılışa nasıl başladığını kendinize sorun!" Kendisine sormak nasıl olacaktır? Üç yaşından itibaren çocuklar yaratılış ile ilgili soruları sormaya başlarlar. Sorular öyle zordur ki, büyükler onları cevaplamakta zorlanırlar. Sorunun cevabı kimsen gelecektir? Şüphesiz cevabı bilenden. Cevabı bilenler o kadar çok olsaydı, herhalde yeryüzünde gezip dolaşmaya gerek kalmazdı. Demek ki bilgi sadece hiyerarşik olarak öğrenilmiyor, araştırma yapmak da gerekiyor. Bilgilerin, türlerine göre elde edilmiş yolları vardır. İnanma da bir yol olabilir; fakat bize, Allah'ın yaratılışa nasıl başladığını sorduracak davranış inanma değil, inanmanın öncesindeki düşünmedir. Önce soru sorar seviyeye geleceğiz; sorularımıza bazı cevaplar alacağız; cevaplar yetersiz kalacak; sonunda teslim edeceğiz ki, yaratılış hakkında soru ancak Allah'a imanla cevaplanabilir.

İlk müslümanlar ne yapmışlardı? Ayetlere ve Hz. Peygamber'in öğütüne uymuşlardı. Nerede Allah'ın yarattıkları hakkında bir doğru bilgi varsa, onu almak için oraya gitmişler ve almışlardı. Almakla kalmamışlar, onlara kendi katkılarını yapmışlar ve zenginleştirilmiş yeni şekli ile onları dünyaya sunmuşlardır. Bugün avrupalı eğitimciler şunun gibi sözleri söylemekten çekinmemeye başlamışlardır: "Öğrencilerimiz artık tarihi gerçeği öğrenmelidirler. Avrupa'nın Hümanizm, Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma, vb. düşünce akımları ile yenilenmesi, İslam olmaksızın düşünülemez. Bugün tanıdığımız ünlü felsefeciler ve tabiatbilimcilerini müslümanlara borçluyuz. Antik çağın klasiklerine değer verip, onlar üzerinde çalışan, onları tarihten silinip kaybolmaktan koruyarak zamanımıza kadar ulaşmasını sağlayanlar müslüman bilim adamlarıdır. Eğer müslüman kütüphanelerinde himaye görmemiş olsaydı, Aristo'dan hiçbir habiremiz olmayacaktı. Çünkü antik çağ filozoflarının eserleri Hristiyanlığa

aykırı sayılıyor ve okunmasına izin verilmiyordu. Antik felsefe ile İslam kültürünün tabiat bilimlerin atılımları birleşti ve Batı Hristiyanlarına hazırlanıp sunuldu Hristiyanların Müslümanlarla ilişki içine girmesi ile gelişen Rasyonalizm, Hristiyan Batı'nın kurtuluşu olan yeniden doğuşa sebep oldu; Martin Luther gibi adamların ağızlarını açtı ve onları reformcu yaptı. Şüphesiz onlar bunun üzerine kendi katkılarını yaptılar, böylece zamanlarının sorunlarını kavrayabildiler ve kendi kendilerine yardım etmeleri mümkün oldu. Kant'ın doktora tezinin orijinali, bir Kur'an ayeti ile başlamaktadır: La ilahe illallah. Bununla o, İslam'ın modern Avrupa felsefesi Aydınlanma için önemine işaret etmek istemişti. Bu ayet Arap harfleri ile ve Arapça olarak yazılmıştı" (s. 40). Denilebilir ki, Hristiyanlığın İslam ile karşılaşması, tarihi olarak orta çağı sona erdirmiştir.

Bu defa müslümanlar mı bir orta çağ yaşıyorlar acaba? İslam kültürünün bilimsel kabiliyetine ne oldu? Bugün dindarlık iddiası olarak söyleyenler vardır: Günümüzde, eski müslümanlar arasındaki büyükleri, alimleri ve erdemlileri eleştirenler, modernistler, reformcular, laik bilimciler ve entellektüeller farketmezler ki, kendileri geçmişteki güvenilir kişilerden daha da güvenilirmezdirler. Bunlar, geçmişteki büyük müslümanların bize getirmemiş olduğu hiçbir yeni şeyi getiremezler; İslam konusunda onların açıklamalarından daha iyi bir açıklama getiremezler. Bunlar batılı fikirlerle etkilenmişlerdir ve İslam'a bağlı müslümanlar için ciddi bir tehlike teşkil ederler.

Böyle bir tutumun dindarlığa bağlanmasının sebebini tahlil edenler şu sonuçlara varmaktadırlar: Ondördüncü asırdan sonraki tefsirlerin büyük bir kısmı sadece gramer tahlillerinden ibarettir. Beyzavi'nin medreselerde devamlı okutulan tefsiri bile bu türden bir tefsirdir. Bu sebeptir ki, insanı sarsan, inkılapçı bir özelliği olan Kur'an gibi dini bir kitap, gramer tahlilleri altında gömülü kalmaya mahkum olmuştur. Çok gariptir ki, Kur'an hiçbir zaman medreselerde doğrudan doğruya tedrisat konusu olmamıştır. Herhalde Kur'an'ın bu şekilde incelenmesinin, sadece öğrenim sistemini değil, mevcut toplumsal düzeni de değiştirmesinden korkulmuştu.

Ortacağ İslam eğitiminde, öğrenim düzeyini düşüren önemli bir değişim de yüksek öğrenimde ders kitabı olarak kullanılan Kelam, Fıkıh, Felsefe gibi kitapların, önce şerhleri, sonra da şerhlerinin şerhleri ile değiştirilmesidir. Şerhler başlangıçta, hocanın öğrencilerine ders verirken yaptığı açıklamalardan öğrencilerin tuttuğu notlardı. Sonra bu notlar hocanın izni ile telif olunuyordu. Şerhler hazır bilgi olarak ezberlenince, her defasında asıl metinler üzerinde düşünülme zahmetine girilmiyordu; tabii böylece düşünme olayı da ortadan kalkıyordu. Şerhler üzerinde çalışma, zihinleri ayrıntılarla uğraştırmış, asıl meselelere çözüm getirecek çalışmaları önlemiştir. Böylece İslam dünyası, pek az istisnası bir yana, ansiklopedik bilgi sahibi olan, fakat bir meselede söyleyeceği yeni hiçbir şeyi olmayan ulema tipi ile karşı karşıya gelmiştir.

Şerhçilik ve derlemecilik tıpkı hıristiyan orta çağında olduğu gibi, şu kanaatten kaynaklanıyordu: Artık Kur'an yolu ile ve bilim adamlarının açıklamaları ile kainatın sırları çözülmüştür. Bu durumda bize düşen, ancak şurada burada kalmış eksiklikleri tamamlamak veya muhtemel yanlış anlamaları önlemek amacı ile şerh yazmaktır.

Bugün ne yapmalıyız? Bu tartışmalarda bizim görüşümüz nedir, önerimiz ne olabilir? Şunu hiç görmezlikten gelmemeliyiz ki, bütün durgunluğa rağmen gerçek yolunda yürüme anlamında *ilim ve ulama* geleneği hiç bir zaman tamamiyle yok olmamıştır. Fıkıh Kur'an'ın amaçlarını kısmen yansıtmış olmasına rağmen, onda da İslam'ın dini tarihinin en mü-kemmel açıklamaları mevcuttur ve Fıkıh baha biçilmez bir hazinedir.

İslam pedagojisinin en önemli sorunu müslümanların fikir düzeyinin yükseltilmesi, görüş açısının genişletilmesidir. Müslümanlara, asli kaynaklarına dönmelerinin ve bu temellere dayanarak içtihat yapmalarının yolunun açık olduğu öğretilmelidir.

Kur'an kendi bütünlüğü içinde, doğrudan Kur'an yolu ile öğretim konusu yapılmalıdır.

Müslümanların en çok geri kaldıkları bilgi dalı, saf düşünce veya felsefi düşünce alanıdır. Düşüncenin bütün türleri Kur'an'ın emridir. Böyle bir kabiliyete ancak Kur'an'ın ayetler halinde ayrı ayrı değil, kendi bütünlüğü içinde öğretim konusu yapılması ile ulaşılabilir.

Geçmiş İslam düşüncesinin tenkitli bir incelemeye tabi tutulmasının dine ve din alimlerine cephe almakla bir ilgisi olmadığı özellikle işlenmelidir. Geçmişin kutsallaştırılması yanlıştır. Görüş farklılıklarına olumsuz değil, olumlu değer vermenin öğrenilmesi ve öğretilmesi lazımdır. Kutsal olan sadece Kur'an'dır ve bir de insanın Allah ile olan özel ilişkisidir. İnsanın Allah ile özel ilişkisi takvadır ve takva, kişisel dindarlığı geliştirmenin aracı olarak değerlendirilmelidir.

Doğu ile Batı arasındaki bilimsel uzaklık aşılmalıdır. Müslüman öğrenciler öğrenmelidirler ki, Batı'daki bilimsel gelişme ve aydınlanma, onların kendi kültürlerinin de bir devamıdır. Çağdaş gelişmenin ve aydınlanmanın içinde kendilerinin de payları vardır. O payı unutmazlarsa, yeni katkılarda bulunabileceklerine inanırlarsa, yeni bir aydınlanmayı da başarabilirler.

Şüphesiz bilim tarihinin bu gerçeği hıristiyan öğrencilere de öğretilmelidir. İslam kültürünün kendi kültürlerine katkısını bilmek, onlara İslam'a bir din ve kültür olarak saygı göstermeyi sağlayacağı gibi, onların müslüman öğrencilere bakışlarını da değiştirecektir.